

ЕКОНОМІКА

Павло Ісаков

•

СПВВІДНОШЕННЯ ЦІН ТА РЕАЛЬНИХ ДОХОДІВ ГРОМАДЯН В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ НА ЛІВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ В 1919-1920 РОКАХ ЯК ВАЖЛИВИЙ ЧИННИК ВИНИКНЕННЯ ТА РОЗГОРТАННЯ СЕЛЯНСЬКОГО ПОВСТАНСЬКОГО РУХУ

Радянська історична наука при всьому її тяжінні до соціально-економічного підходу у вивченні в деяких випадках відходила від цього досить надійного і успішного засобу дослідження тогочасної історичної картини. Особливо це стосувалось вивчення співвідношення цін та реальних доходів громадян в історично-економічному ракурсі як найбільш об'єктивного критерію визначення рівня життя пересічних людей. Ця особливість стала закономірністю при дослідженні такої проблеми новітньої історії України, як рівень життя громадян епохи радянського суспільства.

Комуністична ідеологія у своїх утопічно-теоретичних побудовах, а ще більше в практичному втіленні, яке ставало прихованою або навіть явною надексплуатацією на межі винищення (чим, зокрема, і була фактична політика більшовиків щодо українського селянства в 1919—1921 р.р., логічним завершенням якої стали голод 1921—1923 р.р., колективізація, розкуркулення, голодомор 1932—1933 р.р., голод 1946—1947 р.р. тощо), нівелювала духовний бік конкретної пересічної людини з її власним життям, почуттями, психологією, роблячи її «гвинтиком» безликої державнобюрократичної «надмашини», свідомо приносячи її на вівтар жертovníка «світлого майбутнього». Особливо щедро, цілеспрямовано більшовики приносили на цей жертovníк життя мільйонів українських селян. Якою ціною досягалися успіхи та здобутки, досить часто примарні, радянська історична наука замовчувала. Бо відразу інакше постали б невідворотні запитання: «Чи саме цей шлях потрібен українському народові?»; «Чи може сам народ обрати добровільно такий шлях?»; «Чи варті такі здобутки таких надвтрат, надзусиль?». Ось чому об'єктивного вивчення життєвого рівня шляхом дослідження співвідношення цін та реальних доходів громадян періоду становлення, зміцнення радянського ладу в Україні не проводилось.

Звичайно, все, що відбулося і сталося, мало під собою як суб'єктивні, так і об'єктивні реальні передумови. І тому тема нашого дослідження не є самоціллю, хоча б нею і могла стати. Її вивчення дає змогу безсторонньо більш повно відповісти на такі (не досить зрозумілі з точки зору комуністичної ідеології та методології) питання, як, зокрема,

чому з такою впертістю, завзяттям боровся український селянин проти нав'язуваного йому ззовні «світлого майбутнього», чого воно для нього було таким чужим, чого ця боротьба набирала таких жорстких, трагічних форм тощо.

Автор ставив перед собою мету відтворити «живу» правдиву картину, наскільки це дозволяє обсяг журнальної статті, тогочасного життя пересічного українського селянина, що була, у величезній мірі, наслідком антинародної в своїй практичній суті політики радянської влади, яка штовхала українських селян на боротьбу. Ця політика в кінцевому підсумку і породила селянський повстанський рух 1919—1921 р. р. Звичайно, автор не претендував на повноту висвітлення піднятої проблеми, яка залишається відкритою.

При розкритті теми ми торкалися соціально-економічної політики радянської влади, денікінського режиму, повстанських загонів. Основна увага при цьому була приділена першим двом владам, політика яких і стала причиною гранично низького падіння життєвого рівня людей та їхнього зубожіння. Співвідношення цін та доходів є одним з показників ефективності функціонування економіки будь-якого типу, кінцевою метою якої має бути створення людині гідних умов для задоволення нею власних потреб, розкриття свого духовного потенціалу, гармонійного самоствердження. Якщо політична система, режим не сприяють цьому, вони є антинародними, як би вони себе не називали. Конкретизація співвідношення цін та доходів відбувається в таких економічних категоріях, як купівельна спроможність, реальна та номінальна заробітна платня тощо. Радянська влада активно втручалася в економічні процеси шляхом адміністративно-репресивних, економічних (соціалізація засобів виробництва і виробничих відносин, зокрема, в сільському господарстві через створення, досить часто насильницьким шляхом, комун і артілей, надання їм переваг (створення на базі зразкових господарств, пільгове матеріальне постачання, кредитування, цінова політика, резервація і виключення з розподілу великих масивів землі), політичних (устиски та переслідування деяких соціальних верств) заходів, деформуючи таким чином природний процес формування співвідношення цін та доходів, невиправдано гіпертрофуючи роль держави в цьому процесі. Денікінський режим, в свою чергу, також дивився на українських селян як на підручний матеріал, але вже для відновлення «єдиної та неділимої».

При розкритті теми дослідження автор поряд з першоджерелами соціально-економічного характеру використовував і першоджерела, які стосуються сфери національної свідомості та масової психології, такої ж об'єктивної, як і перша: вона виникає, живиться, розвивається не на пустому ґрунті і дає змогу краще зрозуміти соціально-економічні процеси.

Актуальність досліджуваної теми більш ніж очевидна. Звичайно, тодішні історичні умови, причини гранично низького падіння життєвого рівня основної маси населення дещо відмінні від сучасних. Але механізми, кінцеві результати свідомих дій і заходів держави дуже схожі з сьогоднішніми. Тому ця спроба історико-економічного порівняльного дослідження співвідношення цін та реальних доходів дає нам багатий фактичний матеріал для історичних паралелей, роздумів, який завжди потрібно брати до уваги при проведенні соціально-економічної політики і реформ. За далеким обрієм макроекономічних завдань, політичних амбіцій і боротьби легко не побачити конкретну, живу людину. Зараз головною загрозою національній безпеці України є масове зубожіння народу, який в такому стані здатен на такі дії, що не є корисними молодій українській державності (останній яскравий приклад цьому — події, пов'язані з акціями протесту шахтарів). Так пора вже нам, нарешті,

дійсно враховувати помилки, свої і чужі, а не повторювати їх. Бо дуже велика ціна цих помилок — соціально-політичні катаклізми.

У 1919—1921 р.р. в Україні продовжувала йти жорстока громадянська війна, розпочата в 1917 р. В умовах затяжного військового, політичного і соціального хаосу та безладдя економічне життя в українському суспільстві впало майже до нуля (так, наприклад, в 1920 р. в Полтавській губернії працювало лише 13,8% довоєнного рівня промисловості¹). Промислове, сільськогосподарське виробництво було дезорганізоване. Далеко не останню роль у цьому відіграла радянська влада з її військово-адміністративними репресіями в рамках політики «військового комунізму». Це — суцільна націоналізація (декрети від 11, 16, 22, 28 січня, 14 лютого, 24 квітня та 21 травня 1919 р.); заборона вільної торгівлі (до цього фактично призвели декрети РНК УСРР від 25 січня та 5 лютого 1919 р. про вилучення залишків хліба, розмір яких не був чітко визначений, що на практиці обернулось масовими примусовими реквізиціями) і введення державної монополії з твердими цінами; соціалістичний землеустрій і землеробство, що на практиці означало, що селяни так майже і не отримали такої довгоочікуваної землі. Більшовики, прийшовши до влади під демагогічним, чисто агітаційним гаслом «Землю — селянам!», в 1919 р. з 15 млн. дес. землі, які раніше належали поміщикам, купцям, уділам, в користування селянам передали лише 5—6 млн. дес. (30%), а решту — артилям, радгоспам, цукровим заводам, комунам (декрети і постанови від 14 лютого та 23 травня 1919 р.), темпи створення яких в УСРР в 2—3 рази перевищували аналогічні в РСФРР. Впровадження закону від 11.12.1919 р. про передачу селянам землі гальмувалось: на травень 1920 р. в Полтавській губернії було розподілено лише 672000 дес., Харківській — 473000 дес., Чернігівській — 356000 дес. (19%) поміщицької землі. В останній, зокрема, у 1919 р. було розподілено лише 265608 дес. (14%), тобто за 1920 р. було розподілено тільки 90392 дес. (4,8%). А всього на Чернігівщині підлягало розподілу 1859000 дес.² І лише під натиском селянського повстанського руху як всенародної війни Всеукраєвком України 5 лютого 1920 р. ухвалив новий закон про землю, який проголошував зрівняльний розподіл землі між селянськими господарствами замість комун і радгоспів. Але не надовго. Хоча V Всеукраїнський з'їзд Рад (25 лютого — 3 березня 1921 р.) і проголосив про зрівняльний розподіл землі на 9 років (виникає питання: що із землею повинно було бути потім?), вже слідом за цим 4 квітня 1921 р. на місця повітовим комітетам КП(б)У були надіслані роз'яснювальні інструкції, в яких, зокрема, дане рішення кваліфікувалось як тимчасове, яке потім неминуче буде замінене колективізацією. При цьому називались обов'язкові умови (тільки після виконання яких міг розпочатись розподіл землі), що фактично зводили майже нанівець цей розподіл: 1) ліквідація поміщицького та куркульського землеволодіння. При цьому чітко не визначалося, кого вважати куркулем, що давало змогу огульно оголошувати ним кожного, хто був небажаний радянській владі чи її представникам на місцях в селі — комбідам (утворені декретами від 30.11.1918 р. та 13.01.1919 р. Розпорядженням НКВС від 05.07.1919 р. отримували 1500 крб. на місяць як жалування.³) та комнезамам (09.05.1920; 27.05.1922—08.03.1933 р.р.), паразитизм яких дуже часто була змушена визнавати протягом усього їхнього існування навіть сама радянська влада,⁴ яка, як це і не парадоксально, цьому ж і сприяла: залишення їм у власне користування до 25% конфіскованого у куркулів збіжжя (а закон про комнезани від 13.04.1921 р. надавав законні права незаможному селянству на володіння різного роду майном, живим та мертвим реманентом і таке інше, відібраним ними в порядку розкуркулювання⁵); проведення товарообміну мануфактурою лише через комбіди та волвиконкоми;⁶ звільнення від хлібної та іншої

продовольчої розкладки, податків та інші економічні привілеї (так, наприклад, лише на одній Чернігівщині на 16.03.1921 р. нараховувалось 899 сільських і 129 волосних комнезамів загальною кількістю 46134 чоловік,⁷ що становило приблизно 6—7% від всього працездатного сільського населення); надання широких владних повноважень — так, зокрема, у березні 1919 р. на нараді членів ЦК КП(б)У і відповідальних працівників ВУЦВК, Всеукрревкому та наркоматів була прийнята резолюція, яка забороняла селянам вивіз продуктів без спільного дозволу комбідів і продзагонів.⁸ Проти засилля комбідів виступали досить часто навіть місцеві організації КП(б)У. Так, наприклад, Полтавська повітова конференція КП(б)У 18 січня 1920 р. висловилась за незалежний наркомпрод України, за хлібну монополію держави, проти комбідів, за наділення селян землею (але не за рахунок земель цукрових заводів), за передачу влади в селах виконкомам.⁹ А 3 Конотопська повітова партконференція 18 лютого 1919 р. прямо констатувала, що комнезами, комбіди «приймають потворну форму і нерідко стають причиною заворушень і повстань».¹⁰ У питанні визначення куркуля дуже примітним і характерним для практики є підхід, зафіксований у тезах НКВС (грудень 1919 р.): «Посилити деформацію села шляхом створення поряд з комбідами сільських виконкомів, з волвиконкомами — волкомбідів і вважати регламентацію бідняків і куркулів в незалежності від кількості десятин, а від кількості лишків хліба»,¹¹ що створювало широкі можливості для огульного звинувачення в приховуванні гіпотетичних лишків і створювало базу для подальших репресій; 2) обов'язкове затвердження цього поділу комнезаможами; 3) обов'язкове створення запасного земельного фонду; 4) надання у повному необхідному обсязі землі цукро заводам, радгоспам.¹² Як бачимо, проводилась гнучка і добре відома для імперій, успішно апробована політика «батога і пряника», коли одна рука дає, а інша — забирає, причому більше. Слід все ж зазначити, що земельне питання на місцевому рівні у багатьох випадках якимось намагались вирішувати. Так, наприклад, 28 липня 1919 р. Звенигородський повітвиконком прийняв рішення: «Для користування багатоземельних сіячів залишити посів згідно норми, встановленої повітовим з'їздом комбідів, тобто від 4,5 до 6 дес. пропорційно складу родини. Різниця понад норму до 25 дес. розподіляється поміж безземельними і малоземельними з умовою, що отримавши оброблену чи засіяну землю, заплатять власникам вартість обробки і обсіву за твердими цінами того часу грішми чи натурою. Залишок більше 25 дес. вважати власністю республіки і врожай збирати як економічний: 1/3 на користь збирача, а 2/3 здавати державі, вважаючи підвезення до складів безкоштовним».¹³

Серед інших складових політики «військового комунізму» слід ще назвати такі: ціновий, податковий тягар індивідуальним виробникам сільгосппродукції, на відміну від колективних господарств (одних лише радгоспів на Полтавщині до приходу Денікіна в 1919 р. в 11 повітах було 189 господарств з 77434 дес. землі;¹⁴ на Чернігівщині за аналогічний період існувало 46 раднаргоспів (15000 дес. землі), 54 комуні, 69 артілей і 7 товариств, з них 75 колективів сільськогосподарського призначення (10210 дес. землі);¹⁵ на Харківщині на червень 1919 р. нараховувалось 130 комун і артілей);¹⁶ введення декретом РНК РСФРР від 19.11.1919 р. трудової, натуральної і гужової повинностей, які прирівнювались до обов'язкової військової.¹⁷ Постановою РНК РСФРР і Всеукрревкому від 21.01.1920 р. створювалась Українська радянська трудова армія, яка станом на 1 січня 1921 р. нараховувала 30948 чоловік.¹⁸

Особливе невдоволення викликали у селян радгоспи, комуні і «Головцукор» (який безпосередньо підпорядковувався Москві), бо саме в їхньому розпорядженні, особливо останнього, під цукровими буряками, опинилась лівова частка земель, які повинні були бути розподілені по-

між селянами. Так, лише в Конотопському повіті на липень 1919 р. до «Головцукру» відійшло 20000 дес. землі¹⁹(!). І це на тодішньому фоні вражаючого своєю масовістю малоземелля: на Сумщині, зокрема, станом на 15.05.1921 р. (зверніть увагу, це вже після «розподільного» закону Всеукрревкому від 05.02.1920 р. і рішень 5 Всеукраїнського з'їзду Рад) селянських господарств, які мали до 3 дес. землі, було 47,8%.²⁰ Влітку 1919 р. в тому ж Конотопському повіті відчувався вже «досить сильно голод».²¹ Тому не дивують такі масові дії протесту селян, як, наприклад, «витолочення, випасання худоби селянами на плантаціях Шрамківського цукрозаводу, знищення ними 35 десятин»²² (Полтавщина), «відношення селян до комун і комбідів вороже»²³ (Сумський, Волчанський, Богодухівський повіти Харківської губернії). Це типові звістки для території всієї Лівобережної України, на землях якої, як і на Волині, Поділлі, Київщині, було дуже розвинуте цукрове господарство. При тодішній агротехнічній культурі, майже натуральному характері селянського господарства (ринкова торгівля була заборонена і переслідувалась), величезних фактичних «ножицях» цін, недостатній площі земельної ділянки доброї половини господарств остання просто не могла нагодувати, одягнути, взути селянську сім'ю, дати можливість розвивати господарство. Тому не дивно, що незаможні селяни становили від 25% до 50% кількості особового складу селянських повстанських загонів (і це визнавали самі тогочасні радянські та партійні працівники).²⁴ Навіть в таких повітах, як Лебединський, в якому на 15.05.1921 р. незаможних господарств (до 3 дес.) було 14704 (47,8%), середняцьких — 46,2%, заможних — 6% при загальній кількості населення повіту 34000 чоловік,²⁵ був високий рівень селянського руху. Як ці факти різняться від ідеологічного жупелу про «куркульську контрреволюцію». Саме так, починаючи з квітневого (6—9) Пленуму ЦК КП(б)У 1919 р., у більшовицькій термінології визначали селянський повстанський антикомуністичний рух. Але, незважаючи на боротьбу селян, 16.12.1919 р. на об'єднаному засіданні Всеукрревкому (до речі, наприкінці громадянської війни в Україні діяло 7 губревкомів, 5 губвиконкомів, 46 повітревкомів та 51 повітвиконком, 1151 волревком та 651 волвиконком, члени яких призначались, а не обирались, що накладало значний відбиток на характер їхньої діяльності і рішень. Промовистий факт: Всеукрревком, згадавши, що на території УСРР з 01.06.1919 р. є чинною угода про об'єднання військової, державної і господарської діяльності РСФРР та УСРР, 27.01.1920 р. анулював усі декрети УСРР, які стосувалися функціонування органів влади, військових, народногосподарських, продовольчих, фінансових установ, і замінив їх російськими декретами), було прийняте рішення: на зиму під зернові хліба в радгоспах відвести 300000 дес. землі (північні повіти Таврійської, Катеринославська та Харківська губернії).²⁶ Примітно, що дане розпорядження, як і подібні наступні, було таємним і не підлягало публікації.

Але найбільшої шкоди селянському господарству завдали продрозкладки. Зокрема, хлібна розверстка в Україні була запроваджена декретом РНК УСРР від 12.04.1919 р., законами від 26.02.1920 року, 24.08.1920 р. (з врожаю 1920 р.), постановою від 04.12.1920 року (про так зване «поліпшення продовольчої справи») та конкретизована в численних підзаконних актах, інструкціях на місця, якими фактично і керувались місцеві органи влади при її втіленні в життя. Створюючи законну базу, Малий РНК УСРР 18.02.1921 р. поширив на територію УСРР дію декрету РНК РСФРР від 16.04.1920 р. «Про реквізиції та конфіскації».²⁷ Трагізм проведення розверсток на Україні полягав у тому, що продукти безкоштовно вилучались тоді, коли саме населення України голодувало (починаючи вже з 1919 року). Першої своєї вершини голод на Україні досяг у 1921—1923 роках. Він ефективніше, ніж каральні

експедиції, втихомирював повстанців. Збагнувши це, центральний уряд допоміг природному катаклізму справитися з «куркульським бандитизмом», конфіскуючи злиденні продовольчі запаси, чим вперше в Україні було запроваджено терор голодом. Вже з 1919 р. стають частими такі повідомлення з місць: «Населення голодує, харчується однією картоплею, свої землі та частину поміщицьких земель не сіяли, бо насінневого матеріалу ніде не можна було дістати».²⁸ Лле, незважаючи на це, продрозверстка проводилась, причому дуже; часто подібним чином: «З'явилась банда в кількості 20 чоловік, здійснила грабіж і зникла. Потім стало відомо, що це не банда, а продзагін, працюючий за планомірною розкладкою».²⁹ І це типові повідомлення, характерні для того часу. Але повернемося до продрозверстки. Так, наприклад, в Кременчуцькій губернії лише з 10 по 20 листопада 1920 р. було заготовлено 204390 пудів збіжжя, 5627 голів великої рогатої худоби, 25244 пудів картоплі;³⁰ в грудні 1920 р. з Полтавщини щоденно надходило 5000 пудів хліба.³¹ У 1921 р., незважаючи на критичне зростання голоду, продрозверстка посилюється. За перший тиждень 1921 р. в Полтавському повіті зібрано 4600 пудів збіжжя, 8500 пудів хліба; в Роменському повіті — 4000 пудів збіжжя.³² На Чернігівщині лише з 20 по 28 лютого 1921 р. розверстано 299 одиниць великої рогатої худоби загальною вагою 2589 пудів.³³ У 1921 р. продподаток на одні тільки хлібні продукти для Полтавської губернії був встановлений в 13 млн. пудів (недобір при цьому склав 2750000 пудів).³⁴ Якщо виходити з демографічного перепису 1920 р., то на одну працездатну людину села виходило 292 кг одного тільки хліба (всё сільське працездатне населення губернії становило за переписом 713117 чоловік).³⁵ А ще ж були і діти, люди похилого віку, яких потрібно було прогодувати селянину. Якщо ж із загальної кількості сільського працездатного населення Полтавщини виключити членів комбідів, комнезамів, які звільнялись від податків, поборів, продрозкладки, то фактично на одного працездатного селянина припадало приблизно 310 кг продподатку лише на одні хлібні продукти (було виконано 245 кг)! І це тоді, коли населення голодувало. До речі, продподаток в Україні був уведений замість продрозверстки постановою надзвичайної сесії ВУЦВК УСРР від 27.03.1921 р. лише з осені 1921 р., на відміну від Росії, де він був уведений з 21.03.1921 р. Тобто фактично на Україні до осені діяла як складова частина політики «військового комунізму» продрозверстка, розмір якої без врахування реалій (неврожай, голод) призначався з Москви. На початку березня 1920 р. напередодні IV конференції КП(б)У (17—23 березня) на засіданні Харківського губкомітету була прийнята наступна резолюція: «Розверстка на всю Україну була т. Владимировим (наркомпрод УСРР — Ісаков) визначена у фантастичній цифрі 200 млн. пудів, з яких 40% повинні були надійти до 1 березня 1920 р. Але заготовлено приблизно 1% (1—2,2 млн. пудів — це в основному трофеї від білих). Реально буде ж взято у селян лише 10 млн. пудів».³⁶ Але до голосу з місць не прислухалися. До речі, цифра в 200 млн. пудів (врешті-решт під тиском реалій зменшена 08.09.1920 р. до 160 млн. пудів (тобто на 20%), з яких на місцях мало залишитись 10—20%³⁷), яка була визначена Владимировим за вказівкою з Москви як розмір розверстки на 1920 р., виявилась реальним загальним українським урожаєм хліба 1921 р.³⁸ Навряд чи урожай 1920 р. був набагато більшим від урожаю 1921 р. при тодішній агротехнічній культурі. Висновки напрошуються самі: впроваджувався терор голодом. Репетиція голодомору 1932—1933 р.р. У телеграмі від 07.06.1921 р. Раковський доповідав Леніну, що відвантаження хліба для Росії доведено до 100 вагонів щодня³⁹ (і це тоді, коли в Україні розпочинався голод 1921 — 1923 р.р., який забрав життя сотень тисяч українських селян). У телеграмі до Москви від 03.08.1921 р. Затонський повідомляв: «Антонов-Овсієнко передає Москві вельми перебільшені відомості як на рахунок

врожаю, так і на рахунок внутрішнього спокою».⁴⁰ 24.09.1921 р. Владимир на прохання Полтави залишити у себе для місцевих потреб і комнезамів 15% зібраного фонду за умови виконання на 100% завдань відповів: «Ми йдемо таким великим недобором по Лівобережній Україні, що приходиться дорожити кожним пудом».⁴¹ При цьому ним все ж був зроблений виняток для Кобеляцького і Конградського повітів (20%), 31 по 31 жовтня 1921 р. в РСФРР з України було відправлено 4136 вагонів зернохліба.⁴² Восени 1921 р. секретар ЦК КП(б)У Лебідь повідомляв на місця губкомам, що з Москви за підписом голови РНК РСФРР Леніна, секретаря ЦК РКП (б) Молотова надійшла телеграма з вимогами посилити продапарат України військовою силою та щоденно відвантажувати до Росії 100 вагонів хліба.⁴³ Але вже до цього, 12 серпня 1921 р., за підписом Леніна вийшла постанова РПО про широке застосування надзвичайних заходів під час вилучення продподатку, де йшлося про широке застосування військ. У кінці червня — на початку липня 1921 р. за директивою з Москви Пленум Оргбюро та РВРР прийняв рішення про створення з колишніх червоноармійців і молодих селян голодних губерній Української продовольчої міліції в 20000 чоловік.⁴⁴ Факт говорить сам про себе. А ще існували: частини особливого призначення (на січень 1921 р. ЧОПи в Україні становили) 40 тис. чоловік⁴⁵); територіальні піхотні полки (на зразок ополчення, коли воєнізовувалось чоловіче цивільне населення);⁴⁶ війська внутрішньої служби (ВНУС), утворені шляхом злиття 11.10.1920 р. караульних частин і воєнізованої охорони (ВОХР), які на середину 1921 р. склали 20000 чоловік, збільшені згодом до 80000 чоловік;⁴⁷ ВУЧК (утворена 03.12.1918 р., вона 23.07.1919 р. була розформована через те, що «дуже часто слугувала причиною повстань селян», а місцеві органи ЧК на Україні стали підпорядковуватися безпосередньо ВЧК⁴⁸); робітничо-селянська міліція (створена декретом РНК УСРР від 07.02.1919 р.), серед основних завдань якої було «виконання вироків Ревтрибуналів по продовольчих справах»⁴⁹ та боротьба з повсталим селянством; залізнична міліція, яка постановою РПО від 22 липня 1921 р., незважаючи на протести заступника голови РНК УСРР С. Косіора, була підпорядкована НКВС РСФРР;⁴⁹ військові загони комнезамів (56000 чоловік у 750 загонах в 1920 р.⁵⁰); військово-продовольчі загони чисельністю 8000 чоловік, що становило 25% загальноросійського складу⁵¹ (в 1920 р. в село з міста з цією метою самою Україною було відправлено 10000 комуністів) тощо. І весь цей репресивно-каральний апарат вів боротьбу з повсталим селянством. Ось красномовні дані про розташування регулярних червоних військових частин в 1921 р. на одній лише Полтавщині: 19 бригада, 55, 57 полки — Конградський повіт; штаб 56 полку, 1 батальйон — м. Кобеляки, 2 та 3 батальйони — Кобеляцький повіт; 60 полк — Гадяцький повіт; 59 полк — Лубенський повіт; 58 полк — Ніжинський повіт; учбово-кадрова бригада — Роменський повіт; учбово-артилерійська батарея, учбово-саперна батарея, артилерійські дивізіони, 7 стрілецька Володимирська дивізія — Лубенський, Миргородський повіти.⁵² У самій лише Полтаві у травні 1920 р. перебувало 5486 військових.⁵³ При цьому слід звернути увагу на такий аспект, як національний склад регулярних частин Червоної армії, сформованих в РСФРР, на території УСРР, який в процентному відношенні був таким (за офіційними радянськими джерелами): 85% — росіяни, до 9% — українці.⁵⁴ Ось конкретний приклад — національний склад вищезгаданої 7 стрілецької Володимирської дивізії: 70% — росіяни, 16,5% — українці, 6,6% — євреї, 1,5% — поляки, 1,3% — латиші, 4,1% — інші (китайці, угорці тощо).⁵⁵ Серед українських селян і повстанських загонів щодо росіян широко поширюються такі погляди: «Вони голодують не тому, що там неврожай, а тому, що вони ледацюги, а радянська влада панькається з ними, тільки і знає, що здирати з селян продподаток і вивози-

ти з України, а українське населення ж морить голодом».⁵⁶ Ну що ж, що було в нашій історії, того вже не викинеш. Та і не потрібно цього робити. Просто, щоб зрозуміти, потрібно зазирнути «зсередини», опинитись на місці тогочасного українського селянина, який ще добре пам'ятав, що значить бути протягом століть в Російській імперії «хохлою» (в кращому випадку — «малоросом»), якщо ти не зрікався свого народу; і враховувати, звичайно, психологію широких соціальних верств. Виникненню подібних настроїв ще сприяло і те, що військові частини, сформовані фактично з чужих за менталітетом людей, поводитись дуже часто як окупанти. Типовими для того часу є такі звістки: «башкирська бригада під час нальоту згвалтувала 20 жінок і 5 дівчат у віці від 12 до 15 років та забрала 57 коней, в'їхала в церкву на конях і розкрала церковне майно»;⁵⁷ «червоноармійці відверто заявляють, що приїхали в тил робити чистку, бити жидів та розорювати села, роблячи всілякі безчинства»⁵⁸ тощо. Звичайно, тогочасне матеріальне забезпечення червоноармійців було далеко не найкращим, але це не виправдовує подібних вчинків і дій.

Але, незважаючи ні на що, селянство продовжувало боротьбу. Ось характерний епізод, який ілюструє жорстокість, трагізм і відчайдушність цієї боротьби: 3 квітня 1920 р. проти продзагонів повстали селяни сіл Дівички та Єркавці Переяславського повіту Полтавської губернії. Проти них був висланий каральний загін з 150 чоловік. Після 4-годинного бою, коли червоні змушені були відступити, втрати селян загиблими та пораненими склали 500 чоловік. Але ці втрати лише розпалили бойовий настрій селян, і вони перейшли до наступу на м. Переяслав.⁵⁹ Селянин був доведений до такого стану, коли йому втрачати не було чого: позаду його чекала голодна смерть. Селяни утворюють самостійні селянські республіки (наприклад, червень 1919 р. — Прилуцька, Вахнівська, Спиченська волості Чернігівщини,⁶⁰ 1919 — 1-а пол. 1920 р. — Глухівська повстанська селянська республіка на Чернігівщині⁶¹ тощо). Україна вкрилася численними селянськими повстанськими загонами, в які йшла найбільш пасіонарна частина селянства. Завдяки, зокрема, рейдам Махна на Лівобережну Україну, на січень 1921 р. розверстка Полтавщиною була виконана лише на 13,29%.⁶² У відповідь радянський режим посилив репресії: встановлення навколо населених пунктів, повітів, що не виконали продрозверстку чи проподаток, загороджувальних загонів;⁶³ взяття та розстріли заручників; створення концтаборів (декрети РНК РСФРР від 05.09.1918 р., ВЦВК від 15.01. та 17.05.1919 р., дії яких поширювались на територію УСРР з 01.06. 1919 р.); введення інституту п'яти- та десятихатників (постанова Всеукраїнської центральної комісії по боротьбі з дезертирством від 23.08. 1920 р.); спалення повсталих сіл (наприклад, х. Панщина біля с. Слоута Глухівського повіту, червень 1920 р.⁶⁴) тощо. Роменський повітвиконком 16 травня 1921 р. наголошував: «Час агітації пройшов. Приміть рішучі заходи до посилення заготівель. Розстрілюйте, встановлюйте загороджувальні загоны».⁶⁵ 20 січня 1921 р. в Путівльському повіті 17 дивізія «Червоного Козацтва» з громадян, які зустрічались на шляху її пересування, знімали шапки, одяг, чоботи, загрожуючи позбавленням життя.⁶⁶ Створювалось замкнуте коло: політика радянської влади викликала невдоволення селян, на яке більшовики відповідали посиленням репресій, які знову ж таки викликали селянське невдоволення. Але від каральних заходів хліба в природі більше не ставало, а навпаки — всю цю величезну армію, репресивний апарат, місто при повній відсутності зацікавленості селянина у своїй роботі та максимальній виснаженості матеріально-людських ресурсів нагодувати було просто неможливо. 18 липня 1921 р. з Полтави повідомляли: «Не дивлячись на максимальний

нажим на село як ревтрибуналами, так і репресивними заходами, подаліше виконання розверстки зупинилось». ⁶⁷ Збільшивши частку відрахувань комнезможам, сільміліції від конфіскованого з 20% до 25%, надходжень не прибавилось — вже не було що конфісковувати ⁶⁸ (до речі, комнезами були не такими вже і «незможними»). Зрозумівши це, Чернігівський губком КП(б)У 25 жовтня 1921 р. пішов на безпрецедентний крок (коли, незважаючи на всі зусилля, губернія не виконувала продподаток), знявши з них податковий імунітет, наклавши на них 30% губподатку, щоправда, залишивши їм всі інші пільги, в тому числі 25% надходжень від конфіскованого ⁶⁹). Тим паче не допомагала і така бутафорія, як спроба маскувати продподаток так званим «товарообміном». 23.09.1921 р. вийшла постанова РНК УСРР «Про оголошення частини України територією державних заготівель за товарообміном»: «З огляду на те, що розмір продподатку є недостатнім, оголосити губернії Чернігівську, Волинську, Подільську, Київську, Полтавську та Кременчуцьку територією державних товарообмінних заготівель на хліб, зернофураж та олійне насіння». ⁷⁰ І хоча оголошувалось, що заготівля продуктів понадпродподатку (про який понадпродподаток могла тоді йти мова, коли селянин не міг виконати просто продподаток?) буде проводитись виключно в порядку державного товарообміну (що означало неіаритетні державні ціни, за якими, з розрахунку цін 1913 р., 1 пуд (16 кг) хліба вартістю 85 коп. віддавався за 4 аршини мануфактури (1 квадратний аршин = 0,506 м²) вартістю в 57 коп.), на практиці все звелось до продрозкладки. А мануфактури, яку обцяла для товарообміну держава, в неї просто не було. Щоб хоч на словах якось зацікавити селянина, Наркомпрод УСРР поширив постанову РНК УСРР від 23.09.1921 р. на всі хлібні надходження з 15 вересня. Був прийнятий «План товарообміну сільгоспп. продуктів на готові вироби для України на 1921 р.» ⁷¹

Таблиця № 1

ПЕРЕДБАЧУВАНІ ЛИШКИ НАЙГОЛОВНІШИХ ВИДІВ ЕКСПОРТНОЇ СИРОВИНИ УКРАЇНИ НА 1921 р.

№ п/п	Найменування експортного товару	Одиниця міри	Кількість	Грошова одиниця	Ціна	Загальна сума в крб.
1	2	3	4	5	6	7
1.	Хлібно-фуражні продукти	пуд	75000000	коп.	85	63750000
2.	Яйця	шт.	200000000	коп.	15 за 10 шт.	3000000
3.	Зайці	шт.	87500	коп.	50	43750
4.	Льон	пуд.	200000	крб.	5	1000000
5.	Пенька	пуд.	800000	крб.	4	3200000

Всього

70993750

Згідно з цим планом загальна сума лишків на Україні на найголовніші види експортної сировини у цінах 1913 р. (коли йшов 1921 р. із зовсім іншою політичною, економічною, соціальною ситуацією) визначалась в 82431599 крб. Різниця між цією сумою і сумою п'яти найголовніших статей експортної сировини України (залишається тільки гадати, чому більшовики перед олією, овочами, салом, м'ясом надали перевагу зайцям як експортному товарі. Це зайвий раз свідчить про стан продовольчої справи на Україні) склала 11437849 крб. Але навіть і ці мізерні кошти не завжди були у продорганів для розрахунку з селянами. Хоча вони знаходились для фінансування діяльності комун, артілей.

**ЗВЕДЕНА ТАБЛИЦЯ РОЗРАХУНКУ СОБІВАРТОСТІ 1 ПУДУ ОВОЧІВ
НА СЕЗОН 1920 р. З ПОВНИМ ЦИКЛОМ ВИРОЩУВАННЯ (ПОСАДКА,
БОРТЬБА ЗІ ШКІДНИКАМИ, ОХОРОНА, ЗБИРАННЯ) ТА ПРОГНОЗОВАНИЙ
ВРОЖАЙ З 1 ДЕСЯТИНИ (1,0925 га) В ОДНІЙ З КОМУН ЛУБЕНЬСЬКОГО
ПОВІТУ ПОЛТАВСЬКОЇ ГУБЕРНІІ.⁷²**

№ п/п	Вид овочу	Собівартість 1 пуда в крб.	Прогнозований врожай з 1 дес. в пудах
1.	Картопля	282486	600
2.	Капуста	211480	1200
3.	Буряки	204080	800
4.	Огірки	242580	400
5.	Цибуля	202080	400
6.	Морква	206080	600
7.	Помідори	332080	750
Разом		1680866	—

Наведена таблиця переконливо свідчить про економічну збитковість та неконкурентоздатність сільгосппродукції комун у порівнянні з ринковими цінами на сільгосппродукцію одноосібних господарств (дивись таблиці № 4, 6, 9), те, скільки коштували комуністичні експерименти в сільському господарстві, їхнє марнотратство.

Повернемось до розгляду попереднього питання. Кошти, які мала виділити радянська влада для проведення товарообміну в 1921 р. у розмірі 82431599 крб., і які вона в повному обсязі не знаходила, справді були мізерні. Так, наприклад, дійсна потреба України в радзнаках на червень 1921 р. склала 51 млрд. крб. (фактично ж з РСФРР надіслали 15 млрд. крб. при кошторисі в 25 млрд. крб.). У листопаді надіслали вже, 117 млрд. крб., хоча УСРР просила 138 млрд. крб. при мінімальній потребі в 190 млрд. крб. (повна потреба України на цей місяць без потреб «Головцукру», який підпорядковувався безпосередньо Москві і забезпечувався нею грошима безпосередньо, становила 250 млрд. крб.).⁷³ Наведені цифри свідчать, по-перше, про великі розміри інфляції (з червня по листопад вона становила, за приблизними підрахунками, майже 500%, що складає десь 82% щомісяця), по-друге, про великий дефіцит готівки (забезпечення нею УСРР у червні 1921 р. від потреб становило 30%, в листопаді того ж року — 46,8%), що значно впливало на зменшення показників інфляції (500% за 6 місяців), реальні розміри якої при повному задоволенні потреб у грошових знаках становили б приблизно 1000—1670% за аналогічний період. Не менша інфляція була, зокрема, і в 1-ій пол. 1920 р. Так, наприклад, ціна 1 пуда пшеничного борошна з 2400 крб. (лютий місяць) підскочила у багатьох місцях Лівобережної України внаслідок голоду, виснаженості продовольчих ресурсів, ревізій та продрозверсток до 20000 крб. у березні — червні (інфляція в даному випадку склала 833%); ціна 0,4 кг житнього хліба з 40 крб. — до 250 крб. (625% інфляції).⁷⁴ Такий стрибок цін на хліб пояснюється тим, що це — найголовніший продукт харчування. На інші продукти стрибок цін був меншим. Якщо ж порівняти ціни на 1 пуд пшеничного борошна у 1919 р. і в сер. 1920 р. (див. табл. № 4, 6), то рівень інфляції за 1 рік становив 4000%, тоді, як пара чобіт за відповідний період подорожчала в 17,5 раза (1750%), що свідчить про поглиблення кризи сільськогосподарського виробництва. Вищезазначений дефіцит готівки, затримуючи зростання інфляції, затримував і розвиток селянського господарства і торгівлі: заробітна платня, яка виплачувалась з великими затримками, основної маси, міського населення (див. табл. № 5, 8) була дуже малою (крім категорій працівників державних

силових структур з грудня 1921 р. — див. табл. № 10), щоб давати змогу забезпечувати мінімальні потреби у продуктах харчування за ринковими цінами (див. табл. № 4, 6, 9), бо за державними цінами купити щось було просто нереально (у держави не було матеріально-фінансових можливостей це забезпечити, а адміністративно-репресивними заходами вирішити питання постачання одних соціальних верств за рахунок інших вже не вдавалося — не вистачало сил). Це, у свою чергу, при дефіциті на продукти харчування змушувало селян знижувати до гранично прийняттого мінімуму ціни на свою продукцію, які не давали можливості їм задовольнити навіть мінімальні свої потреби в промислових товарах (ціни на які через їхній дуже великий дефіцит і відсутність були високими, але і за цих умов їх майже не було, бо промисловість ледь животіла — попит значно перевищував пропозицію). Так, наприклад, щоб купити 1 пару чобіт в середині 1920 р. (див. табл. № 6), селянину потрібно було виростити і продати від 70 до 233 пудів картоплі (це 1120—3733 кг)! Важка хліборобська праця державою не цінувалась. Місто як основний споживач продуктів селянського господарства і постачальник промислових товарів, товарів широкого вжитку не виконувало цих функцій. Більшість робітників змушена була під час громадянської війни шукати порятунку від голоду в селі. Залишався інший шлях розвитку селянського господарства: широка закупівля державою сільгосппродуктів за ринковими цінами з метою їхнього подальшого експорту за кордон. Але держава цієї (однієї з основних в аграрному суспільстві) функції не виконувала. Навпаки, вона вела справжню війну з селом, будуючи комуністичне суспільство. В результаті селянину стало невідібно і нерезонно вирощувати більше («все одно, скільки не вирощуй, заберуть безкоштовно»). Стали сіяти лише для задоволення своїх, і так звужених до небезпечно низького рівня, за яким голод і деградація, мінімальних потреб. Проте більше сіяти не було можливостей: матеріальні ресурси краю, який споконвіків славився багатством продуктів свого сільського господарства, за довгі роки виснажливої 1-ї світової, громадянської воєн і комуністичних експериментів вичерпалися. Так, наприклад, навесні 1920 р. селянами Чернігівщини було засіяно лише 234500 дес.⁷⁵; на весну 1920 р. посівні площі Полтавщини зменшились на 30000 дес.⁷⁶ Селянство було змушене масово приховувати землю. Зокрема, по Чернігівській губернії на кінець жовтня 1921 р. це складало 20000 десятин: Остерський повіт — 25000 дес., Козелецький — 28000 дес., Ніжинський — 25000 дес., Кролевецький — 20000 дес.⁷⁷ тощо.

Необхідно звернути увагу і на такий аспект, як значні труднощі у формуванні єврейським населенням українського села своїх доходів у 1919—1921 р. р. Тогочасне українське суспільство було настроєне досить антисемітськи. Характерними для того періоду були такі повідомлення: «антисемітизм розвинутий настільки, що боротьба з ним стає немислимою»;⁷⁸ «ворожість до чекістів, євреїв — риса багатьох частин Червоної армії на Україні, народних мас взагалі»;⁷⁹ «населення повіту настроєне дуже антисемітськи».⁸⁰ тощо. Як наслідок — єврейські погроми в багатьох селах і містечках, в яких селяни брали активну участь.⁸¹ У прокламаціях до населення більшості селянських повстанських Загонів провина за катастрофічне становище селян, втрату Україною незалежності покладалась на «російський комунізм, чекістів, комісарів і євреїв», робились заклики «винищувати євреїв, не продавати їм нічого».⁸² Практичні дії не розходились із закликами. Наприклад, загон Ромашка на Чернігівщині 02.01.1920 р. у Сосницькому повіті було вирізано 38 євреїв, 09.01.1920 р. у містечку, Нова Басань Остерського повіту — до 80 чоловік, а 16 січня в містечку Гоголеве — 40 євреїв. Повітревком для боротьби із загонем Ромашка «спалив деякі села, бо селяне району його операцій є доброю його розвідкою, активно записуються до

його загону. Євреї повіту тікають, за безцінь продаючи майно селянам».⁸³ Загоном Галаки (справжнє прізвище— Васильченко, з с. Пилипчі, що на 68 верст північніше містечка Ріпки на Чернігівщині⁸⁴) в лютому 1921 р. у Ріпках розстріляно 72 євреї.⁸⁵ Подібні випадки для того часу не були рідкістю. Але це не був звичайний кримінал (хоча в періоди соціально-політичних катаклізмів він завжди розцівтав пишним цвітом). У масовій селянській народній психології відбулося отождення комуністичної системи і єврейства.⁸⁶ Селянин не шукав глибинних причин, та і не міг цього зробити. Він керувався тим, що лежало на поверхні: у той час, коли він жорстоко потерпав від політики і репресій комуністичного режиму, наприклад, Чернігівська міська організація більшовиків (найбільша і найвпливовіша в губернії) на 20.05.1919 р. складалась з 300 чоловіків, «виключно євреїв, росіян майже немає».⁸⁷ Дуже дратували селян активні спроби єврейського населення створювати на місцях осередки своїх громадсько-культурних, спортивних, воєнізованих організацій, збройних загонів самооборони, єврейського комсомолу тощо.⁸⁸ Хоча це був звичайний прояв після довгого періоду переслідування і утисків царизмом національної самосвідомості, рівень якої завжди був високим у євреїв. Давали знати про себе наслідки чорносотенної агітації періоду царату, з одного боку, а з іншого — традиційний характер діяльності значної частки населення (лихварство, перекупництво, корчмарство тощо), у результаті якої українське селянство відчувало деякий визиск. Останній аспект досить часто (це підтверджують численні архівні документи) слугував мотивом участі селянства у переслідуванні євреїв. Так, наприклад, зараз уже важко сказати, правда це чи ні, але за розповідями деяких старожилів Ріпок Чернігівської області саме цей фактор послугував головною причиною, для Галаки щодо створення ним повстанського загону (начебто під час його відсутності на фронтах 1-ї світової війни його батьки померли від надмірної експлуатації єврейським лихварем — не маючи можливостей повернути борг, вони були примушені орати землю, запрягшись замість коней). Але, звичайно, це, інші вищезгадані аспекти не можуть слугувати виправданням масовим жорстокостям щодо єврейського населення. Замість замовчування цих чорних епізодів нашої історії потрібно краще з історичних наукових позицій вивчати їх та корені антисемітизму, який як соціально-політичне явище періоду суспільних катаклізмів характерний був далеко не для історії однієї України. Вивчати і говорити заради неповторення подібного в майбутньому, бо багатівікова історія людства свідчить: замовчування — не найкращий вихід.

Цей та інші вищезазначені аспекти потрібно враховувати при подальшому розгляді таблиць. А зараз продовжимо розгляд політики радянської влади щодо українського селянства.

22.04.1921 р. на місця за підписом Раковського надійшла телеграма: «Абсолютно ніяких змін ні в кількості розверстки, ні в строках зсипки не буде робитись, і що всі чутки подібного роду є вигаданими».⁸⁹ 18.05.1921 р. в губерніях створюються щоденні наради з питань проведення продрозверстки у складі: очолює голова губвиконкому, секретар губкому КП(б)У, голова продкомгуба, голова губчека, місцевий найбільший військовий начальник.⁹⁰ 30.08.1921 р. вийшла постанова РНК УСРР «Про заходи щодо успішного виконання продподатку», згідно з якою «при перших же ознаках протидії збиранню продподатка або зволікання в його внесенні негайно застосовувати самі рішучі заходи примусового характеру, вводячи до бунтівних волостей, селищ військові частини, негайно направляючи туди виїзні сесії Ревтрибуналів для найсуворішого покарання. При введених військових частин в села їхне продоволюче постачання покласти на селянські общини в повному розмірі бойового пайка».⁹¹ Постановою Політбюро ЦК РКП (б) від 19.09.1921 р. продподаток і помольний збір для України визначався в 57 млн. пу-

дів. Це — «єдина мінімальна цифра для хліба, який підлягає вивезенню до РСФРР».⁹² Колегія Наркомпроду УСРР 30.10.1921 р. визначила приходний кошторис по хлібу і зерновому фуражу для України в 117 млн. пудів: натуральний податок — 81500000 пуд., помолподаток — 13570000 пуд., товарообмін — 21650000 пуд. (зокрема, відповідно для Київської губернії — 13 млн. — 3 млн. — 3 млн.; Полтавської — 12 млн. — 1650000 — 4 млн.; Харківської — 6 млн. — 1100000—650000; Чернігівської — 6 млн. — 60000—2500000). При цьому визнавалось, що «навіть якщо отримаємо (що нереально), то вивіз до Радянської Росії складе лише 35 млн. пуд. і для внутрішнього постачання України замість 65 млн. пуд. залишиться лише 55 млн. пудів».⁹³ Цифри говорять самі про себе. При цьому відсоток втрат для Радянської Росії становив 10%, а для УСРР — 5—6%. З посівних площ України в 16 млн. дес. половина припадала на неврожайні губернії (в основному, південні). З Лівобережної України постраждала лише частина повітів Полтавської, Харківської губерній. Але, незважаючи на неврожай, голод, збирання продподатку продовжувалось. Наочне уявлення про результати його збирання на Лівобережній Україні (фактична картина дещо інша, бо Київська губернія розкинулася як на Лівобережжя, так і на Правобережжя) дає таблиця № 3.

Таблиця № 3.

ПРО НАДХОДЖЕННЯ ПРОДУКТІВ ПО 10 ГРУДНЯ 1921 р.⁹⁴
(в тис. пуд.)

Губернія	Продподаток	Помолподаток	Товарообмін	Інші надходження	Разом	Найвність
1	2	3	4	5	6	7
Хлібні продукти						
Київська	11250	200,8	72,8	37,1	11560,7	1416,6
Полтавська	10014,4	336,1	151,9	31,4	10533,5	1953,8
Харківська	4189,7	125,2	61,8	50	4426,7	1308
Чернігівська	3847,1	25,3	146,4	22,5	4041,3	1358,3
По Україні	52510,5	1531	828,4	564,5	55434,4	13123,5
Олійне насіння						
Київська	87,7	0,2	—	—	87,9	16,2
Полтавська	283,2	7,5	6,1	8,9	306,7	168
Харківська	411,2	7,7	2,8	6,8	428,5	251,8
Чернігівська	120	0,3	1,7	1,1	123,1	86,9
По Україні	2740,1	90,2	36,1	34,9	2901,3	1727,2
Картопля						
Київська	508,8		1,8	3,8	514,4	75,7
Полтавська	1108		2,1	9,4	1119,5	270,4
Харківська	1114,6		1	9,1	1124,7	267,5
Чернігівська	3465,8		39,7	5,1	3510,6	592,2
По Україні	8183,7		51,4	38,4	8273,5	1391,1
Об'ємистий фураж						
Київська	1343,9		3,2	343,4	1690,5	748,3
Полтавська	2012,5		7,4	301	2320,9	1671,6
Харківська	813,2		3,3	421,8	1238,3	465,4
Чернігівська	2157,2		4,3	—	2161,5	651,6
По Україні	11157,8		216,8	1726,9	13101,5	5502,8
М'ясо						
Київська	146,4		8,3	3,2	157,9	22,8
Полтавська	150,3		—	2,7	153	13,5
Харківська	82,8		1,1	—	83,9	0,9
Чернігівська	158,2		1,4	1,1	160,7	39,2
По Україні	1511		75,4	40,7	1627,1	247,8

1	2	3	4	5	6	7
Сало						
Київська	965		58	82	1106	—
Полтавська	3451		—	27	3478	1070
Харківська	230		—	—	230	—
Чернігівська	1951		—	—	1951	179
По Україні	13562		1566	966	16094	6820
Овочі						
Київська	113,2		0,1	0,7	114	55,4
Полтавська	143,6		1,6	—	145,2	57,7
Харківська	320,3		1	5,6	326,9	148,5
Чернігівська	53,6		3,7	—	57,3	3,8
По Україні	1268,8		11,8	38,6	1319,2	

Примітно, що вивіз з України з 1 січня по 1 вересня 1921 р. у довоєнних золотих карбованцях склав 4895000, а ввезено було товарів на 9535000. Різницю (4640000 зол. крб.) склав імпорт насінневого матеріалу.⁹⁵ Постає закономірне питання: навіщо було вивозити останнє з голодуючої України, щоб потім завезти? Різниця в часі коштувала дуже дорого — життя сотень тисяч селян. Відповідь очевидна — терор голодом проти повсталого селянства. Як бачимо, за таких умов і політики радянського режиму вирощування продуктів сільського господарства — основне джерело ВВП та доходів громадян в аграрному суспільстві — стало не тільки не прибутковим, але і неможливим. Весь комплекс вищезгаданих умов дуже швидко призвів до гранично небезпечного падіння життєвого рівня людини, за яким просто неможливе її фізичне існування, починається деградація особистості, суспільства, держави. За мінімальними оцінками, 25% населення (в основному сільського, бо робітники, службовці знаходились на поганому, але все-таки хоч якось державному забезпеченні) безпосередньо займалось так званим «міщочництвом»,⁹⁶ що залишилось єдиним джерелом забезпечення існування. Але влада на різних рівнях чинила цьому всілякі перепони. Так, зокрема, селяни Охтирського повіту 23 липня 1920 р. скаржились, що через заборону влади їздити до Олександрівська за сілля, де пуд її коштував, а також там, де не існувало подібних перепон, 28000 крб., в Охтирському ж повіті вона коштувала 40000 крб. При цьому створювались сприятливі умови для хабарництва: розмір хабара («щоб просто не забрав») молодшому працівникові міліції без присутності його начальника (бо в такому випадку розмір хабара значно збільшувався) становив 2—4 тис. крб.⁹⁷ (порівняй з даними таблиць № 5—8). У тих умовах, коли українське село опинилось на порозі голоду, розпорядженням голови ВУЧК і начтилу фронту Ф. Дзержинського від 24.08.1920 р. затверджується норма, розміри якої говорять самі за себе, безперешкодного провозу продуктів харчування на 1-го чоловіка: хліба печеного — не більше 4,1 кг., м'ясних продуктів — 2,05 кг., риби — 2,05 кг., масла вершкового та олії — 0,82 кг., сала — 0,82 кг., цукру. — 0,82 кг., яєць — 20 штук, чаю — 0,410 кг, кави, какао — 0,82 кг., картоплі — 32 кг., сиру голландського і швейцарського — 0,410 кг., солі — 0,410 кг., ікри — 0,410 кг., цикорію — 0,410 кг. Загальна вага продуктів харчування повинна була не перевищувати 8,2 кілограма, не рахуючи картоплі. При цьому борошно, крупу, збіжжя заборонялося провозити зовсім.⁹⁸ 13.08.1921 р. за підписом М. Скрипника і С. Косіора виходить розпорядження, яке забороняло взагалі будь-який обмін і продаж продуктів харчування районам, що не виконали продрозкладку⁹⁹ що прирікало їх на голодну смерть. Перед цим 04.08.1921 року вийшла постанова РНК УСРР про заборону в'їзду до України у «зв'язку з холерою».¹⁰⁰ Але тогочасні архівні джерела не свідчать про такий розмах холери,

щоб забороняти в'їзд. Справжня мета зборони — блокада невиконуючої продрозкладки і проподатку України як репресивний захід (населення втрачало змогу отримувати продукти ззовні). При розгляді такого явища як «мішочництво» потрібно брати до уваги і такий соціально-психологічний аспект, як своєрідне протиборство міста і села у ролі «продавця» і «покупця»: «покупцю» завжди здається, що дорого, «продавцю» — дешево. Особливо це відчутно в скрутні соціально-економічні моменти. І ті, й інші якоюсь мірою мали рацію. У радянському суспільстві завжди існували «ножиці цін» на користь міста. З іншого боку, можна зрозуміти і тогочасних мешканців міста. Так, наприклад, на початку березня 1920 р. робітникам лише великих підприємств Харкова видавали хлібний пайок (400 гр. на день), часто з перервами в 5 днів, причому сім'ям робітників хліб не видавався. Ціни ж при цьому на вільному ринку за 400 гр. чорного хліба зросли з 12 крб. (перед встановленням денкінського режиму) до 60—70 карбованців з встановленням радянської влади.¹⁰¹ Страйк в тодішніх умовах виходу не давав (у кращому випадку невдоволених звільняли, як-то в Пирятині на торфорозробках у липні 1920 р.¹⁰²). Як робітники, так і селяни стали заручниками політики радянського режиму. Тож потрібно обережно підходити до таких звісток, як «міське населення засуджує всілякий виступ в селах, сильний вплив мішочників, які жахливо підняли ціни».¹⁰³ Цікавим у зв'язку з цим є такий документ. З'їзд повітвійськкомів Київської губернії 10.05.1919 р. відмічав: «З центру вплив надмірної кількості продкомісій, які влаштовують спекуляцію на місцях. Купівля і перепродаж за завищеними цінами однією радянською організацією іншої».¹⁰⁴ Потрібно брати до уваги також наступні аспекти: по-перше, в цій ситуації, як вже зазначалось, винна сама комуністична система, яка спробувала вирішувати проблеми забезпечення бюрократично-державного апарату, міста, фінансового накопичення та індустріалізації за рахунок селянства (що потім фактично і було зроблено); по-друге, на той період населення міст значною мірою було неукраїнське (зокрема, росіяни, євреї, поляки), яке сприймало селянський повстанський рух як «дитячий період розвитку класової і громадянської боротьби українського села»,¹⁰⁵ що була неминучою і яку потрібно було поглиблювати, а національний момент в цій боротьбі пояснювався багатовіковим домінуючим становищем середняка на Україні, «прагненням козацько-куркульського елемента до економічної та політичної самостійності разом з українською інтелігенцією, яка вийшла з контрреволюційного селянства, відсутністю общинності в землекористуванні».¹⁰⁶ Тож не дивно, що за такого підходу серед голодуючих опинились і райони з міцними господарствами (зокрема, Сумський повіт з 350-тисячним населенням на травень 1921 р., де 75% господарств було середняцькими, 8% — куркульськими;¹⁰⁷ Охтирський повіт, де на березень 1921 р. незаможних господарств нараховувалось лише 769, а середняки становили 188000 чоловік, куркулі — 6000;¹⁰⁸ Новгород-Сіверський повіт, де середняки становили 60% (112800 чоловік)¹⁰⁹ тощо). А чому дивуватись, коли проти тих, хто в українському селі виробляв значну кількість товарної продукції, була запроваджена політика на винищення: «Ми експропріюємо, виганяємо куркуля з села, ув'язнюємо його в концтабір, беремо заручників незалежно від того, чи є в селі повстанство, чи нема»,¹¹⁰ (на практиці така політика досить часто застосовувалась і щодо середняка).

Як уже не раз згадувалось, дуже великої шкоди селянському господарству завдала заборона, а в подальшому і значні обмеження та утиски торгівлі на різних щаблях влади. Це мало значний вплив на

формування цін, що необхідно брати до уваги при розгляді подальших таблиць. Так, наприклад, одноденний податок на право займатися торгівлею в одному місці, чітко означеному, у березні 1921 р. становив 1000 крб.;¹¹¹ у липні 1919 р. постановою, РНК УСРР було заборонено вільний продаж-купівлю коней без дозволу повітових обліково-кінських комісій¹¹² тощо. Архівні джерела переповнені звітками про всілякі перепони, у тому числі і незаконні конфіскації, вимагання хабарів, що чинили органи радянської влади різного рівня, міліція, податкові органи, санепідемстанція і т. п. селянину в реалізації його законного права на здійснення торгівлі сільгосппродуктами навіть після сплати ним продподатку. Слід при цьому пам'ятати і про той непомірний податковий тягар і побори (24 повинності і податки¹¹³), який лише 19 травня 1923 р. був замінений єдиним сільськогосподарським податком. За таких умов селянин не міг просто фізично забезпечити своє існування та існування своєї сім'ї.

Не кращою по відношенню до селян була і політика денікінської влади. З поверненням поміщиків селян примушують повертати забране, збирати врожай за третій сніп, а для відшкодування збитків, нанесених революцією, віддавати зі свого врожаю третій сніп. Орендна плата за землю встановлюється у розмірі 6 пудів пшениці і 10 золотих карбованців.¹¹⁴ Але на практиці селяни зазнавали з боку поміщиків значно більших утисків. Це призводить знову до масових селянських заворушень, хоча за часів Денікіна кількість селянських повстанських загонів все ж була значно меншою, ніж за радянської влади. Це — факт. А значна частина тих, що діяли, були просто диверсійними загонами, сформованими радянською владою. Стримуючим фактором у зведенні рахунків поміщиками з селянами був військовий фактор, точніше його відсутність: з просуванням вперед лінії фронту і відходом регулярних військових частин, повіт поділявся на дільниці з приставами і в ньому залишався лише для боротьби з партизанами невеликий кавалерійський загін з 70 чоловік (більше у Денікіна сил не вистачало). І лише за наявності значних регулярних військових сил утиски і переслідування селян посилювались. Хоча характерними є і такі повідомлення з місць: «Поміщики своєї влади і прагнення помсти не виявляють».¹¹⁵ Більш значним приводом для селянських заворушень була мобілізація до армії (зокрема, до 43 років). Не допомагали навіть обіцянки про наділення кожного добровольця 50-а дес. землі. Як би там не було, але Денікін все ж розумів важливість вирішення земельного питання (проблема в іншому: наскільки і як він це розумів, та наскільки це могло сприйняти його оточення і ті соціальні сили, на які він спирався). Про це свідчать його наступні кроки. 27.09.1919 р. при Особливій нараді створюється земельна комісія на чолі з Колокольцевим, якій Денікін поставив завдання — розробити проект земельної реформи, основою якої мало стати створення дрібних селянських господарств, зміцнення середнього і збереження культурного господарства шляхом відчуження землі у поміщиків і визначення мінімуму землі, який мав залишитись у останніх. Але комісія не врахувала у своєму проекті ці настанови Денікіна і була ним ліквідована. Тим часом ліквідовуються земельні комітети (які були створені Тимчасовим урядом), а для забезпечення потреб армії і міста продовольством (як таке поміщицьке господарство на той час не функціонувало) 29 вересня 1919 р. вводяться тверді ціни на хліб (див. табл. № 4), що викликало велике невдоволення селян. Одночасно вводяться в дію «Тимчасові правила про оренду землі».¹¹⁶ За цими правилами, всі, хто орендував в 1919 р. землю за словесним чи письмовим договором, мали право на продовження цього договору і в 1920 р. Однак дія цього права поширювалась лише на Київську губернію (за винятком Радомишльського повіту). Згідно з ним одноосібник

міг орендувати до 18 дес. включно. При оренді землі товариствами норма на одну чоловічу особу становила 4 дес. (в Радомишльському повіті відповідно 30 і 7 дес.). Орендна плата не повинна була перевищувати вартості 1/5 середнього врожаю хлібів, або 1/8 частини врожаю соняшників, картоплі чи коренеплодів. Орендна плата мала вноситись за згодою натурою чи грішми. Якщо згода не досягалась, орендар повинен був внести орендну плату грішми повністю не пізніше 1 січня 1920 р. Хто не вносив грішми, мав сплатити оренду натурою. Правом продовження оренди користувались також особи та товариства і спілки, які вже мали у своєму розпорядженні землю в 1919 р. без договору, але вони повинні були зробити протягом місяця відповідну заяву власникам. Цього права позбавлялись особи, які були переселені з інших місцевостей за розпорядженням радянської влади чи самочинно переселились після 25.10.1917 р. Дії цих правил поширювались на всі землі, які були відведені під сівбу в 1920 р., крім тих, що призначались для цукрових буряків, а також тих, що належали цукровим, спиртовим, крохмальним заводам у розмірі повних їхніх потреб. У подальшому Денікін не полишає спроб проведення земельної реформи. 06.10.1919 р. уповноважений управління землеробства М. В. Парманін проголошує про її початок: постійні орендні землі, якими користуються селяни, примусово вилучаються у власників у першу чергу; норми власників наближаються до земських цензів; незначно зменшуються губернські норми; скорочується строк добровільного продажу землі.¹¹⁷ Це повинно було змусити поміщиків активніше продавати землю селянам, бути у цьому поступливішими. Уводився вільний продаж хліба, який, щоправда, під тиском зовнішніх обставин (поразки на фронті) потім відміняється. Архівні джерела цього часу свідчать про низькі ринкові ціни на сільгосппродукти у селі.¹¹⁸ На початку листопада 1919 р. поземельний податок збільшується у 10 разів, значно збільшуються і непрямі податки. А ще з 1-го жовтня були підвищені тарифи на залізниці: товарні — в 35 разів, пасажирські — у 15 разів. Відчутним кроком «вправо» стало введення Денікіним у кінці листопада нового правила, за яким селянин 1/3 врожаю передавав поміщикам, 1/3 — казні, 1/3 — залишав собі. Орендна плата сягнула 800—1200 крб.¹¹⁹ Кінцевий результат панування денікінського режиму був таким: «Селяне усвідомлюють те, що вони через комісарів недостатньо енергійно захищали радянську владу. Однак одна частина селянства стоїть за радянську владу, а інша — за радянську владу з певними застереженнями в дусі Махно».¹²⁰

Протилежністю радянській та денікінській політиці була політика селянських повстанських загонів, соціальною опорою яких було саме селянство. Ми не будемо зупинятись на політичних, економічних, соціальних вимогах та програмних документах повстанства. Це вже тема наступного дослідження. В цілому слід все ж відмітити наступне. Продукти харчування, фураж селянськими повстанськими загонами купувались за ринковими цінами. Гроші на це реквізувались в установах, органах радянської влади, радгоспах тощо. Продукти харчування при взятті зсипних пунктів, цукрових заводів, радгоспів, комун безкоштовно раздавались селянам або мінялись.¹²¹ Так, наприклад, мандат Христового, який був виданий штабом особливої групи повстанської армії України (махновців) 12 серпня 1920 р., засвідчував, що коні в селянських господарствах повинні братись безкоштовно лише у тих випадках, коли є більше 4 робочих коней; замінюються, коли є більше 2 робочих коней.¹²² Із зміною в соціальній структурі селянського повстанського руху, він з 1921 р., особливо з 2-ї половини, на Лівобережній Україні стає професійною діяльністю декласованих елементів і набуває кримінального характеру. Зміна співвідношення сил призвела до того, що коман-

дири повстанських загонів змушені були вдаватись до примусової мобілізації місцевого населення, насильницького вилучення у селян продуктів харчування. Особливо це стосувалось більш-менш заможних господарств. Кінець кінцем подвійний прес на селянство (коли адміністративно-репресивні заходи держави стали доповнюватися подібними заходами повстанських загонів, щоправда, значно менших за розмахом, але все ж однакових за суттю), голод 1921—1923 р.р., неп як спроба тимчасової поступки комуністичного режиму селянам у поєднанні з прагненням селян до мирного життя і праці, відновлення та піднесення своїх господарств призвели до відходу селян від повстанського руху. У 2-ій пол. 1921 р. розпочався спад останнього, особливо помітний на Лівобережжі, де чисельність селянських повстанських загонів різко скоротилась. Значною мірою це пояснювалось і розгромом партизанської армії Махна у серпні 1921 р.

Про важливість і пріоритет соціально-економічних мотивів, потреб, устремлінь у діях, вчинках, житті тогочасного українського селянина, при задоволенні яких він ставав аполітичним, яскраво свідчать, наступні документи, автори яких (як представник радянської влади, так і денікінської) безперечно мали рацію. У листі з Чернігова 10 червня 1919 р. Ю. Коцюбинський писав: «Головна причина, чому селяне не йдуть у виконком — мала платня».¹²³ Шульгін, один з визначних діячів денікінського режиму, в газеті «Киевлянин» від 23.10.1919 р. в статті «Земля» зазначав, що український селянин «припишеться до тієї «нації», яка йому найбільш переконливо пообіцяє те, чого йому найбільш хочеться: «Бо земля — наша».¹²⁴ Мабуть, мав рацію в чомусь і командир повстанського загону Струк, який в прокламації «До червоноармійців!» в 1919 р. писав: «Ми не звинувачуємо тих робітників, які записались до Червоної армії. Ми знаємо, що багато народу, залишившись без роботи, в силу необхідності йде записуватись до лав комуністичної армії. Але ми звинувачуємо тих, хто, отримавши зброю, знищує села, розстрілює селян і робітників, хто вбиває людей, які бажать щастя і добра своїй Батьківщині».¹²⁵

А тепер звернемось до даних таблиць.

**ЗВЕДЕНА ТАБЛИЦЯ РИНКОВИХ ТА ДИРЕКТИВНИХ ЦІН В КАРБОВАНЦЯХ (РАДЯНСЬКИХ ЗНАКАХ)
НА ДЕЯКІ ПРОДУКТИ ХАРЧУВАННЯ ТА ТОВАРИ В 1919 р.***

№ п/п	Вид товару, кількість	Лівобережна Україна		Правобережна Україна		Директивні ціни радянської влади	Директивні ціни денікінської влади	Дата згадування	Архівні посилання
		Ринкові ціни (село)	Ринкові ціни (місто)	Ринкові ціни (село)	Ринкові ціни (місто)				
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1	Борошно (16 кг)	—	—	600 (мінімум)	—	—	—	20.05	ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 29. — Арк. 133.
2	Цукор-пісок (16 кг)	—	—	—	—	400 (+330 на користь держави)	—	01.06	ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 25. — Арк. 78.
3	Цукор-рафінад (16 кг)	—	—	—	—	400 (+330 на користь держави)	—	—	—
4	Хліб (16 кг)	300	—	—	—	—	—	червень	ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 234. — Арк. 130.

* ПРИМІТКА. Денікінська влада, маючи свої грошові знаки, не визнавала грошових знаків ворожої їй Радянської Росії. У виняткових випадках вона в обмеженій кількості все ж приймала радзнаки. Так, наприклад, маючи велику потребу в послугах залізничників (необхідність військових перевезень), в Ізюмському повіті Харківської губернії, зокрема, денікінці спочатку приймали від них по 500 карбованців.¹²⁸ Але за денікінської влади були у вільному обігу грошові знаки Центральної ради, Тимчасового уряду, царські гроші часів Миколи II. Завдяки ринковому валютному курсу радзнаки все ж були в більш широкому обігу і за часів денікінського режиму. Так, зокрема, на початку листопада 1919 р. на Лівобережній Україні 1000 радзнаків дорівнювала приблизно 200-ам «керенкам».¹²⁷; у кінці травня 1920 р. на Правобережній Україні 100 радзнаків дорівнювали 5 паперовим царським карбованцям¹²⁸ тощо. В цілому ж для періоду 1919—1921 років характерне зневажливе ставлення населення до радзнаків через їхнє велике знецінення, коли селяни дуже часто відмовлялись за них щось продавати, а повстанські загони іноді навіть просто спалювали радзнаки, називаючи їх «більшовицькими бумажками», «срібняками Іуди».¹²⁹ Для зручності сприйняття і розуміння, з одного боку, а з іншого, у зв'язку з тим, що на Лівобережній Україні радянська система в цілому, її економічна політика у порівнянні з політикою Директорії, Денікіна мала значно вагомий, триваліший, визначальніший фактичний вплив, ціни подаються в радзнаках. Зокрема, в радзнаках відомості про ціни періоду Директорії, Денікіна подавали агентурні працівники радянської влади.

1	2	3	4	5
5	Кінь (1 голова)	—	—	—
6	Хліб (0,4 кг)	—	5—7	—
7	Сало (0,4 кг)	—	50—60	—
8	Хліб (16 кг)	—	—	—
9	Чоботи (1 пара)	4000	4000	—
10	Хліб білий (0,4 кг)	«значно нижчі»	7	—
11	Борошно (16 кг)	—»—	220—240	—
12	Сало (0,4 кг)	—»—	80	—
13	Горілка (0,5 л)	—	—	—
14	Хліб чорний (0,4 кг)	—	—	10
15	Хліб білий (0,4 кг)	—	—	25
16	Яйця (10 штук)	—	—	40
17	Сало (0,4 кг)	—	—	150
18	Масло вершкове (0,4 кг)	—	—	110
19	Дрова (16 кг)	—	—	—
20	Сіль (0,4 кг)	—	—	130

Таблиця № 4 (продовження)

6	7	8	9	10
—	10250—14750	—	04.08	ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 37. — Арк. 71.
—	—	—	вересень	ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 39. — Арк. 10.
—	—	—	—>—	—>—
—	—	30	29.09	ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 39. — Арк. 29.
—	—	—	—>—	—>—
—	—	—	06.10	ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 39. — Арк. 77.
—	—	—	—>—	—>—
—	—	—	—>—	—>—
—	—	40	09.10	ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 39. — Арк. 131.
—	—	—	10.10	ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 39. — Арк. 146.
30	—	—	—>—	—>—
—	—	—	—>—	—>—
—	—	—	—>—	—>—
—	—	—	—>—	—>—
25	—	—	—>—	—>—
—	—	—	—>—	—>—

1	2	3	4	5
21	Чоботи (1 пара)	—	—	—
22	Шинель солдатська (1 шт.)	—	—	—
23	Сорочка солдатська (1)	—	—	—
24	Корова (1 голова)	—	—	40000
25	Віл (1 голова)	—	—	50000
26	Пшениця (16 кг)	—	—	—
27	Жито (16 кг)	—	—	—
28	Овес (16 кг)	—	—	—
29	Ячмінь (16 кг)	—	—	—
30	Просо (16 кг)	—	—	—
31	Сіль (16 кг)	200	280	—
32	Борошно житнє (16 кг)	270—300	360	—
33	Борошно біле (16 кг)	500	600	—
34	Чоботи (1 пара)	—	2000—5000	—
35	Мануфактура паперова	—	700—800	—
36	Дрова (16 кг)	—	25—40	—
37	Номер в готелі (1 доба)	—	200—300	—
38	Земля (1,0925 га)	4000 (завда- ток 500)	—	—

Таблиця № 4 (закінчення)

6	7	8	9	10
7000	—	—	—>—	—>—
5000	—	—	—>—	—>—
700	—	—	—>—	—>—
—	—	—	—>—	—>—
—	—	—	—>—	—>—
—	—	80	25.10	ЦДАГО України. — Ф. I. — Оп. 20. — Спр. 39. — Арк. 124.
—	—	78	—>—	—>—
—	—	65	—>—	—>—
—	—	62	—>—	—>—
—	—	72	—>—	—>—
—	—	—	04.11	ЦДАГО України. — Ф. I. — Оп. 20. — Спр. 39. — Арк. 168.
—	—	—	—>—	—>—
—	—	—	—>—	—>—
—	—	—	26.11	ЦДАГО України. — Ф. I. — Оп. 20. — Спр. 39. — Арк. 176.
—	—	—	—>—	—>—
—	—	—	—>—	—>—
—	—	—	—>—	—>—
—	—	—	—>—	—>—

**ЗВЕДЕНА ТАБЛИЦЯ РОЗМІРУ ЗАРОБІТНОЇ ПЛАТНІ
РАДЯНСЬКИХ СЛУЖБОВЦІВ, МІЛІЦІОНЕРІВ, А ТАКОЖ**

№ п/п	Посада чи військове звання	Розмір (в крб.)
1	2	3
1	Член сільського, волосного виконкому	800—900 (фактично 500)
2	Голова волосного виконкому (інколи він же військовий комісар)	500
3	Волосний військовий керівник	1200
4	Робітник	300—360
5	Працівник комітету КП(б)У	3000
6	Голова та члени особливої районної продоволь- чої комісії повітрявкому (ОРПКП)	3600
7	Секретар, головний бухгалтер ОРПКП	3400
8	Бухгалтер ОРПКП	3200
9	Касир ОРПКП	2840
10	Друкарка ОРПКП	2400
11	Політрук Червоної армії	1500
12	Помічник комбата Червоної армії	5300
13	Комбат, комісар Червоної армії	5900
14	Рядовий Червоної армії	900
15 16	Рядовий повстанської армії України (махновців)	1000

Таблиця № 5

**НА МІСЯЦЬ РОБІТНИКІВ, ДЕЯКИХ КАТЕГОРІЙ
ЖАЛУВАННЯ ВІЙСЬКОВИХ (1919—1921, ЛИСТОПАД).**

Дата згадування	Архівні посилання
4	5
10.06.1919 р.	ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 35. — Арк. 109.
—>—	—>—
—>—	—>—
вересень 1919 р.	ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 39. — Арк. 10.
23.09.1919 р.	ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 26. — Арк. 140.
травень 1920 р.	Державний архів Чернігівської області (далі — — ДАЧО). — Р. 5. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 59.
—>—	—>—
—>—	—>—
—>—	—>—
—>—	—>—
24.06.1920 р.	ДАЧО. — Р. 2451. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 3.
—>—	—>—
—>—	—>—
—>—	—>—
22.07.1920 р.	ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 320. — Арк. 90.

1	2	3
17	Член повітового виконавчого комітету	5850
18	Член волосного виконавчого комітету	4400
19	Провокатор в концтаборі	3000
20	Наглядач в концтаборі, в'язниці	2880
21	—→—	3840
22	Рядовий продармієць продміліції	1560
23	Комроти продміліції	12133
24	Помічник комроти продміліції	10280
25	Завозброєнням продміліції	2200
26	Рядовий районної водної міліції	3100
27	Співробітник для доручень в концтаборі	20000

Таблиця № 5 (закінчення)

4	5
03.12.1920 р.	ДАЧО. — Р. 2. — Оп. 1. — Спр. 134. — Арк. 39.
—>—	—>—
02.04.1921 р.	ДАЧО. — Р. 130. — Оп. 1. — Спр. 8. — Арк. 2.
серпень 1921 р.	—>—
вересень 1921 р.	—>—
—>—	ДАЧО. — Р. 2451. — Оп. 1. — Спр. 38. — Арк. 3.
—>—	—>—
—>—	—>—
—>—	—>—
16.09.1921 р.	ДАЧО. — Р. 490. — Оп. 1. — Спр. 82. — Арк. 16.
19.10.1921 р.	ДАЧО. — Р. 130. — Оп. 1. — Спр. 8. — Арк. 46.

Таблиця № 6

ПОРІВНЯЛЬНА ТАБЛИЦЯ РИНКОВИХ ТА ДЕРЖАВНИХ ЦІН В КАРБОВАНЦЯХ (РАДЯНСЬКИХ ЗНАКАХ) НА ДЕЯКІ
ПРОДУКТИ ХАРЧУВАННЯ ТА ТОВАРИ ШИРОКОГО ВЖИТКУ (СТАНОМ НА СЕР. 1920 РОКУ).

№ п/п	Вид товару	Ринкові ціни	Державні ціни	Посилання
1	2	3	4	5
1	М'ясо (0,4 кг)	200—250	7,82	ДАЧО. — Р. 4. — Оп. 1. — Спр. 22. — Арк. 127.
2	Сало (0,4 кг)	1500	22,75	—>—
3	Вершкове масло (0,4 кг)	2000	50	—>—
4	Олія (0,4 кг)	1200	13,50	—>—
5	Сир (0,4 кг)	300	—	—>—
6	Сметана (0,2 кг)	120	—	—>—
7	Молоко (0,25 л)	60	—	—>—
8	Яйця (10 штук)	800	—	—>—
9	Гусак (1 штука)	5000	1000—1375	—>—
10	Качка (1 штука)	4000	1250—1750	—>—
11	Курка (1 штука)	2500	1250—1750	—>—
12	Борошно (0,4 кг)	3000	3	—>—
13	Борошно житнє (16 кг)	12000	88	—>—
14	Борошно гречане (16 кг)	10000	100,26	—>—
15	Борошно пшеничне I сорт (16 кг)	20000	106	—>—

1	2	3	4
16	Крупа гречана (0,4 кг)	500	14,7
17	Крупа пшоняна (0,4 кг)	500	11,9
18	Картопля (16 кг)	300—1000	37,50
19	Хліб печений (0,4 кг)	250	2,50
20	Сіль (0,4 кг)	600—700	—
21	Цибуля (0,4 кг)	112—135	—
22	Мило (0,4 кг)	400	93,75
23	Чоботи шкіряні (1 пара)	70000	—
24	Кінь (1 голова)	250000— 1000000	—
25	Тютюн (0,4 кг)	960	—
26	Дьоготь (16 кг)	24000	—
27	Цукор (16 кг)	20000	—

—>—

—>—

—>—

—>—

ДАЧО. — Р. 2. — Оп. 1. — Спр. 134. — Арк. 4.

Державний архів Сумської області (далі — ДАСО). — Р. 1814. —
Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 40.

ДАЧО. — Р. 4. — Оп. 1. — Спр. 22. — Арк. 127.

ДАЧО. — Р. 4. — Оп. 1. — Спр. 25. — Арк. 1.

ДАСО. — Р. 1705. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 38; Р. 3098. — Оп. 1.
— Спр. 6. — Арк. 16.

Несвіцький О. О. Полтава у дні революції та в період смуту
1917—1922 р. р. — Полтава, 1995. — С. 157.

ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 320. — Арк. 98.

ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 196. — Арк. 35.

ЗВЕДЕНА ТАБЛИЦЯ ДЕРЖАВНИХ ЗАКУПІВЕЛЬНИХ ЦІН ТА РОЗЦІНОК НА ТРАНСПОРТНІ ПОСЛУГИ СТАНОМ НА СЕР. 1920 р.

№ п/п	Вид товару, державної послуги чи селянської повинності	Ціна в карбованцях	Архівні посилання
1	2	3	4
1	Гужова, поштова повинність за 1 підводу на 1 версту (1,0668 км); часто державою не оплачувалась	10	ДАЧО. — Р. 70. — Оп. 1. — Спр. 28. — Арк. 2,5.
2	Важкий артилерійський кінь	50000	ДАЧО. — Р. 89. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 90.
3	Легкий артилерійський кінь	45000	—»—
4	Кавалерійський кінь	—»—	—»—
5	Обозний кінь 1-го розряду	35000	—»—
6	Обозний кінь 2-го розряду	23000	—»—
7	Працездатний, але забракований кінь	18000	—»—
8	Кінь для убою	10000	—»—
9	Перевезення на відстань (не більше 35 верст)	3 вантажів 0,5 крб. за 16 кг на 1 версту (або 200 крб. за день). 3 пасажирів 5 крб. на 1 версту з 1-го пасажиром на підводу; 8 крб. — 2-х пас.; 12 крб. — 3-х пас.	ДАЧО. — Р. 89. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 12.
10	Шинель суконна (1 штука)	600	ДАЧО. — Р. 4. — Оп. 1. — Спр. 22. — Арк. 58.
11	Сорочка суконна похідна (1 шт.)	400	—»—
12	Кашкет суконний (1 штука)	50	—»—
13	Шаровари суконні (1 штука)	360	—»—
14	Гімнастерка (1 штука)	120	—»—
15	Чоботи шкіряні (1 пара)	900	—»—
16	Черевики шкіряні (1 пара)	550	—»—
17	Бинти зимові до черевиків	50	—»—
18	Бинти літні до черевиків	30	—»—
19	Пенька (16 кг, найвища якість)	840	ДАСО. — Р. 4641. — Оп. 1. — Спр. 53. —
20	Пенька (16 кг, найнижча якість)	540	Арк. 642.

Таблиця № 8

ТАБЛИЦЯ РОЗМІРУ ПОДЕННОГО ЗАРОБІТКУ РОБІТНИКІВ ПОЛТАВИ, ВСТАНОВЛЕНОГО ГУБРЕВКОМОМ 31.03.1920 р.

№ п/п	Ступінь кваліфікації робітника чи характер виконуваної роботи	Розмір (крб.)	Архівні посилання
1	Кваліфікований робітник або важкі роботи	250	Державний архів Полтавської області (далі — ДАПО). — Р. 1865. — Оп. 1. — Спр. 36. — Арк. 132.
2	Менш кваліфікований робітник або менш важкі роботи	225	—»—
3	Напівробітник або неважкі роботи	200	—»—

Таблиця № 9

ЗВЕДЕНА ТАБЛИЦЯ РИНКОВИХ ЦІН В КАРБОВАНЦЯХ (РАДЗНАКАХ) НА ДЕЯКІ ПРОДУКТИ ХАРЧУВАННЯ ТА ТОВАРИ В 1921 р.

№ п/п	Вид товару	Ринкові ціни (місто)	Ринкові ціни (село)	Дата згадування	Посилання
1	Хліб житній (0,4 кг)	4000	—	05.12.	Несвіцький О. О. Полтава... — С. 215.
2	Хліб напівбілий (0,4 кг)	5500	—	—»—	—»—
3	Хліб білий (0,4 кг)	7500	—	—»—	—»—
4	Цукор-пісок (0,4 кг)	28000	—	—»—	—»—
5	М'ясо (0,4 кг)	4000	—	—»—	—»—
6	Гас (0,4 кг)	7000	—	—»—	—»—
7	Віл (1 голова)	—	1500000	24.06.	ЦДАВО Укр. — Ф. 2. — Оп. 2. — Спр. 28. — Арк. 151.

**ЗВЕДЕНА ТАБЛИЦЯ РОЗМІРУ ЗАРОБІТНОЇ ПЛАТНІ НА МІСЯЦЬ
ПРОДАРМІЙЦІВ ПРОДМІЛІЦІЇ, ВІЙСЬКОВИХ ЧЕРВОНОЇ АРМІЇ
СТАНОМ НА ГРУДЕНЬ 1921 р.**

№ п/п	Посада чи військове звання	Розмір (в крб)	Архівні посилання
1	Рядовий продміліції	10000	ДАЧО. — Р. 2451. — Оп. 1. — Спр. 38. — Арк. 43.
2	Помічник комзводу прод- міліції	20000	—»—
3	Завозбросням	33000	—»—
4	Командир взводу міліції	83000	—»—
5	Помічник командира роти продміліції	40000	—»—
6	Командир роти продміліції	167000	—»—
7	Командир батальйону Червоної армії (ЧА)	18000 — 22000	ДАЧО. — Р. 2451. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 34.
8	Помічник комбата (ЧА)	16000 — 20000	—»—
9	Комісар ЧА	18000 — 22000	—»—
10	Секретар військової частини ЧА	14000 — 17000	—»—
11	Завгосп військової частини ЧА	15000 — 18000	—»—
12	Ад'ютант	12000 — 17000	—»—

Наведені в таблицях дані дозволяють створити конкретне цілісне уявлення про рівень життя українського селянина в 1919—1921 роках, його купівельної спроможності, що відіграло, як вже не раз відзначалось, дуже велику роль у виникненні та розгортанні селянського повстанського руху. Порівнюючи між собою дані таблиць, можна зробити, крім вже вищенаведених, такі висновки. По-перше, можливості поповнення українським селянином свого бюджету явно не відповідали можливостям задоволення і так вкрай звужених його потреб. По-друге, ринкові ціни у 1919 р. на Лівобережній Україні були меншими (приблизно в 1,5—2 рази) від цін на аналогічні товари та продукти харчування на Правобережній Україні. Мабуть, це пояснюється більшою політичною нестабільністю на Правобережжі, де між собою змагались різні влади (Директорія, радянська, денікінська, польська). По-третє, ситуація, коли розмір заробітної платні державного службовця, робітника державного сектора (або ж відсутність цієї зарплати) призводить, як вже зазначалося, до деградації людини і розпаду суспільства та держави як соціального інституту, породжує соціально-політичні катаклізми, обвальне хабарництво як соціально-економічне явище, з яким не можна успішно боротися лише силовими методами (так, наприклад, розмір хабара в 1920—1921 р.р. за підробку документів у середньому становив 500000 крб.;¹³⁰ один з донощиків-комуністів 08.11.1922 р., який отримував щомісячну платню у розмірі 1800 крб., повідомляв: «По 5 місяців не отримували пайків — 1 пуд борошна; обмундирування, взуття

та паливо зовсім не відпускають. Існує в зв'язку з цим загроза хабарництва серед комуністів і членів КСМУ, якщо Центр своєчасно не виплатить».¹³¹ Відбувається масова криміналізація економіки, суспільства, держави. Майбутнього у такої держави немає. У грудні 1921 р. радянський уряд зрозумів всю небезпечність такої ситуації і збільшив розмір заробітної платні державним службовцям, міліціонерам і військовим у 4—15 разів. Але, і це, по-четверте, розмір заробітної платні було збільшено лише силовим державним структурам, які вели жорстоку боротьбу з повсталим проти гноблення селянством і були опорою комуністичного режиму (причому значний пріоритет у розмірах заробітної платні державою був наданий внутрішнім силовим структурам, що вказує на репресивно-поліцейський характер держави). Переважаюча решта українського суспільства так і залишилася об'єктом експлуатації комуністичною державою.

Джерела та література:

- 1 Історія міст і сіл УРСР. Полтавська область. — К., 1967. — С. 38.
- 2 Рубач М. А. Очерки по истории революционных преобразований аграрных отношений на Украине в период проведения Октябрьской революции. — К., 1957. — С. 30.
- 3 ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Стр. 56. — Арк. 3.
- 4 ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Стр. 404. — Арк. 20.
- 5 Винниченко І. Україна 1920 — 1980-х: депортації, заслання, вислання. — К.: Рада, 1994. — С. 11.
- 6 ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Стр. 11. — Арк. 11.
- 7 ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Стр. 412. — Арк. 8.
- 8 ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Стр. 11. — Арк. 3.
- 9 ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Стр. 195. — Арк. 47.
- 10 Трудящі Сумщини в боротьбі за владу Рад (1917 — 1920): 36 документів і матеріалів. — Суми, 1957. — С. 97.
- 11 ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Стр. 11. — Арк. 11.
- 12 ДАПО. — Р. 9032. — Оп. 1. — Стр. 24. — Арк. 34.
- 13 ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Стр. 56. — Арк. 10.
- 14 Трудящиеся Полтавщины в борьбе за установление и укрепление Советской власти (1917—1920 г.г.): Сб. Документов и материалов. — Полтава, 1957. — С. 135..
- 15 ДАЧО. — Р. 89. — Оп. 1. — Стр. 4. — Арк. 28.
- 16 ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 1. — Арк. 253. — Арк. 13.
- 17 ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 1. — Стр. 37. — Арк. 80.
- 18 ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 2. — Стр. 40. — Арк. 37 зв.
- 19 ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Стр. 46. — Арк. 9.
- 20 ДАСО. — Р. 60. — Оп. 3. — Стр. 7. — Арк. 4.
- 21 ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Стр. 35. — Арк. 78.
- 22 ДАПО. — Р. 3872. — Оп. 1. — Стр. 25. — Арк. 25.
- 23 ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Стр. 44. — Арк. 1, 9.
- 24 Ганжа О. І. Опір селян становленню тоталітарного режиму в УСРР // Історичні Зошити НАНУ ІV. — К., 1996. — С. 6.
- 25 ДАСО — Р. 60. — Оп. 2. — Стр. 86. — Арк. 4.
- 26 ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Стр. 11. — Арк. 10.
- 27 ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 2. — Стр. 19. — Арк. 2
- 28 ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Стр. 29. — Арк. 133.
- 29 ДАСО. — Р. 1241. — Оп. 2. — Стр. 43. — Арк. 17.
- 30 ДАПО. — Р. 2289. — Оп. 1. — Стр. 6. — Арк. 12.
- 31 ДАПО. — Р. 3872. — Оп. 1. — Стр. 220. — Арк. 4.
- 32 ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 2. — Стр. 183. — Арк. 16.
- 33 ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 2. — Стр. 338. — Арк. 23.
- 34 ДАПО. — Р. 9032 — Оп. 1. — Стр. 29. — Арк. 6.
- 35 ДАПО. — Р. 9032. — Оп. 1. — Стр. 26. — Арк. 15
- 36 ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Стр. 156. — Арк. 75.
- 37 ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Стр. 196. — Арк. 63.
- 38 Історія України: нове бачення: у 2 т. — Т. 2. / Під ред. В. А. Смоля. — К., 1995. — С. 183 — 184.
- 39 ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 2. — Стр. 35. — Арк. 30.
- 40 ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Стр. 412. — Арк. 34.
- 41 Там само. — Арк. 37.
- 42 ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 2. — Стр. 16. — Арк. 28.
- 43 ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Стр. 404. — Арк. 28.

- 44 ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 397. — Арк. 7.
 45 ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 2. — Спр. 61. — Арк. 9.
 46 ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 325. — Арк. 7.
 47 ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 317. — Арк. 2; ЦДАВО України.
 — Ф. 2. Оп. 1. — Спр. 218. — Арк. 9.
 48 ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 30. — Арк. 106.
 49 ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 20. — Спр. 35. — Арк. 35.
 50 Ганжа О. І. Опір селян... — С. 8.
 51 Винниченко І. Україна 1920—1980-х... — С. 12.
 52 ДАПО. — Р. 9038. — Оп. 1. — Спр. 29. — Арк. 1.
 53 ДАПО. — Р. 3872. — Оп. 1. — Спр. 175. — Арк. 7.
 54 ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 2. — Спр. 40 — Арк. 33 зв.
 55 ДАПО. — Р. 9032. — Оп. 1. — Спр. 29. — Арк. 3.
 56 ДАПО. — Р. 9032. — Оп. 1. — Спр. 28. — Арк. 23.
 57 ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 318. — Арк. 140.
 58 ДАСО. — Р. 88. — Оп. 3. — Спр. 10. — Арк. 33.
 59 ДАПО. — Р. 1865. — Оп. 1. — Спр. 61. — Арк. 8.
 60 ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 167. — Арк. 68.
 61 ДАСО. — Р. 1808. — Оп. 2. — Спр. 5. — Арк. 1 — 10.
 62 ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 2. — Спр. 289. — Арк. 44.
 63 ДАПО. — Р. 1865. — Оп. 1. — Спр. 48. — Арк. 7.
 64 ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 321. — Арк. 32 зв.
 65 ДАСО. — Р. 1241. — Оп. 2. — Спр. 6. — Арк. 46.
 66 ДАСО. — Р. 3098. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 31.
 67 ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 397. — Арк. 35.
 68 Там само. — Арк. 50 зв.
 69 Там само. — Арк. 83.
 70 ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 2. — Спр. 32. — Арк. 59.
 71 ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 2. — Спр. 133. — Арк. 12.
 72 ДАПО. — Р. 3872. — Оп. 1. — Спр. 177. — Арк. 20.
 73 ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 2. — Спр. 35. — Арк. 36, 42.
 74 ДАПО. — Р. 1865. — Оп. 1. — Спр. 61. — Арк. 30.
 75 Історія міст і сіл УРСР. Чернігівська область. — К., 1972. — С. 46.
 76 Історія міст і сіл УРСР. Полтавська область. — К., 1967. — С. 39.
 77 ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 397. — Арк. 83.
 78 ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 44. — Арк. 1.
 79 ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 234. — Арк. 80.
 80 ДАЧО. — Р. 4615. — Оп. 1. — Спр. 24. — Арк. 11.
 81 ДАПО. Журнал 4, 1999 р. Р. 1502. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 6.
 82 ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 234. — Арк. 61.
 83 ДАЧО. — Р. 1. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 23, 27 — 28.
 84 ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 2. — Спр. 338. — Арк. 7.
 85 ДАЧО. — Р. 4615. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 37.
 86 ДАПО. — Р. 2048. — Оп. 2. — Спр. 105. — Арк. 7.
 87 ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 35. — Арк. 64.
 88 ДАЧО. — Р. 3978. — Оп. 5. — Спр. 1. — Арк. 79.
 89 ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 2. — Спр. 89. — Арк. 23.
 90 Там само. — Арк. 33.
 91 ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 2. — Спр. 32. — Арк. 43.
 92 ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 397. — Арк. 20.
 93 Там само. — Арк. 103.
 94 Там само. — Арк. 95.
 95 ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 430. — Арк. 347.
 96 ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 39. — Арк. 126.
 97 ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 320. — Арк. 98.
 98 ДАЧО. — Р. 490. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 4.
 99 ДАЧО. — Р. 2451. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 78
 100 ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 2. — Спр. 43. — Арк. 3.
 101 ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 156. — Арк. 75.
 102 ДАПО. — Р. 3872. — Оп. 1. — Спр. 25. — Арк. 15.
 103 ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 63. — Арк. 8 — 9.
 104 ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 56. — Арк. 27.
 105 ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 44. — Арк. 34.
 106 ДАСО. — Р. 1241. — Оп. 2. — Спр. 9. — Арк. 160.
 107 ДАСО. — Р. 88. — Оп. 3. — Спр. 106. — Арк. 53.
 108 ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 442. — Арк. 21.

- 109 ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 35. — Арк. 140.
110 ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 547. — Арк. 5.
111 ДАЧО. — Р. 4615. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 45.
112 ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 37. — Арк. 68.
113 Никольский С. А. Власть и земля. — М.: ВО «Агропромиздат», 1990. — С. 104 — 105.
114 ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 39. — Арк. 10.
115 Там само. — Арк. 29.
116 Там само. — Арк. 141.
117 Там само. — Арк. 65.
118 Там само. — Арк. 77.
119 Там само. — Арк. 176.
120 Там само. — Арк. 176.
121 ДАПО. — Р. 2289. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 12.
122 ДАПО. — Р. 99. — Оп. 1. — Спр. 25. — Арк. 2.
123 ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 35. — Арк. 109
124 ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 39. — Арк. 79.
125 ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 234. — Арк. 50.
126 ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 39. — Арк. 1.
127 Там само. — Арк. 168.
128 ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 318. — Арк. 121 зв.
129 ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 56. — Арк. 7.
130 ДАЧО. — Р. 4615. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 131.
131 ДАСО. — Р. 1731. — Оп. 2. — Спр. 4. — Арк. 44.

